

Journal of research in Persian language and literature education

Semiotic Analysis of Discourses in the Works of Abdolhossein Zarrinkoub

H. Abasi*¹, Sh. Roshani²

1. Professor, Department of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author).

2. Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Kharazmi University, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Keywords:

Abdolhossein Zarrinkoub,
Identity Discourse,
Historical Discourse,
Epistemological Discourse,
Cultural Semiotics,
Yuri Lotman,
Laclau and Mouffe.

1. Corresponding author
✉ h.abbasi@khu.ac.ir

Background and Purpose: This study aims to investigate the discursive and semiotic dimensions of the works of Abdolhossein Zarrinkoub by integrating two complementary theoretical frameworks: Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's Discourse Theory and Yuri Lotman's Cultural Semiotics. It seeks to explain the mechanisms through which meaning is constructed and reproduced across the cultural, historical, and epistemological domains of Zarrinkoub's writings. The central question is how Zarrinkoub, through language and narrative, organizes history and knowledge into multiple discourses that simultaneously legitimize Iranian cultural identity and its historical experience. **Method:** This research adopts a qualitative discourse-analytic approach based on an integrated theoretical model. First, the central signifiers of each text are identified, and the relations of equivalence and difference among them are examined using Laclau and Mouffe's discourse theory. Subsequently, drawing on Lotman's concept of the *semiosphere*, the interactions between texts and cultural sign systems within the Iranian cultural sphere are analyzed. **Findings:** The findings indicate that, within his cultural discourse, Zarrinkoub reconstructs national and spiritual identity through reinterpretations of mythology and mysticism. In his historical discourse, he transforms history into a dynamic field of meaning by reinterpreting narratives of defeat and revitalizing the discourse of resistance. In his epistemological discourse, he establishes a historically reflective mode of reasoning by emphasizing the inseparable relationship between knowledge and the human lifeworld. **Conclusion:** Overall, the analysis demonstrates that Zarrinkoub's intellectual world constitutes a dynamic semiosphere in which signs and discourses continuously interact, allowing meaning to be constantly reproduced, negotiated, and expanded.

Received: 1404/11/22

Reviewed: 1405/01/20

Accepted: 1405/04/22

PP: 14

Citation (APA): Abasi, H. Roshani, S. (2026). A Semiotic Analysis of Discourses in the Works of Abdolhossein Zarrinkoub. *Research in Teaching Persian Language and Literature*, 7 (2), 13 - 26 .

 <https://doi.org/10.48310/rpllp.2026.23431.1357>

نشانه‌شناسی گفتمان‌ها در آثار عبدالحسین زرین کوب

«الخطوة الأولى لإختراق الحدود
التي يرسمها عالم المعرفة
هي زحزحة هذه الحدود
في اتجاه مزيد من الإختراق.» [۱]
أدونيس

مقاله پژوهشی

حبیب الله عباسی*^۱، شیرین روشنی^۲

۱. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
۲. دانش‌آموخته دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: این جستار با هدف تحلیل گفتمانی و نشانه‌شناختی آثار عبدالحسین زرین کوب، می‌کوشد تا با تلفیق دو چارچوب نظری «نظریه گفتمان ارنستو لاکلاو و شانتال موفه» و «نظریه نشانه‌شناسی فرهنگی یوری لوتمان»، سازکارهای شکل‌گیری و بازتولید معنا در سه حوزه فرهنگی، تاریخی و معرفتی آثار او را تبیین کند. مسئله اصلی آن است که چگونه زرین کوب از طریق زبان و روایت، تاریخ و معرفت را در قالب گفتمان‌هایی متکثر سامان می‌دهد که هم‌زمان به هویت فرهنگی ایرانی و تجربه تاریخی آن مشروعیت می‌بخشند. **روش پژوهش:** روش این پژوهش، تحلیل کیفی گفتمان با رویکرد تلفیقی است؛ بدین معنا که در سطح نخست، دال‌های مرکزی هر متن شناسایی شده و بر اساس نظریه لاکلاو و موفه، روابط هم‌ارزی و تفاوت میان آن‌ها بررسی می‌شود؛ سپس با تکیه بر مفهوم «سمیوسفر» لوتمان، تعامل میان متون و نظام‌های فرهنگی در درون فضای فرهنگی ایران تحلیل می‌گردد. **یافته‌ها:** نشان می‌دهد که زرین کوب در گفتمان فرهنگی خود، از طریق بازخوانی اسطوره‌ها و عرفان، نوعی بازسازی هویت ملی و معنوی را سامان می‌دهد؛ در گفتمان تاریخی، با بازتفسیر روایت‌های مغلوبیت و احیای اندیشه مقاومت، تاریخ را به عرصه‌ای زنده از معنا تبدیل می‌کند؛ و در گفتمان معرفتی، با تأکید بر پیوند معرفت و زیست‌جهان انسانی، نوعی خرد تاریخی-تأملی را بنیان می‌نهد. **نتیجه‌گیری:** در مجموع، تحلیل نشان می‌دهد که جهان فکری زرین کوب عرصه‌ای است برای تعامل مستمر نشانه‌ها و گفتمان‌ها که همواره، معنا در آن در حال بازتولید و گسترش است.

<https://doi.org/10.48310/rplp.2026.23431.1357>

واژه‌های کلیدی:

زرین کوب،
گفتمان هویتی،
گفتمان تاریخی،
گفتمان معرفتی،
نشانه‌شناسی فرهنگی،
یوری لوتمان،
لاکلاو و موفه.

۱. نویسنده مسئول
h.abbasi@khu.ac.ir[✉]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۲

شماره صفحات: ۱۴

COPYRIGHTS

©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

مقدمه و بیان مسئله

آثار عبدالحسین زرین کوب، به‌ویژه دو قرن سکوت، نقد ادبی، کارنامه اسلام، از کوچه زندان، سرنی، پله پله تا ملاقات خدا و روزگاران، تنها متونی تاریخی یا ادبی نیستند؛ بلکه صحنه‌هایی از برساخت گفتمان‌های فرهنگی، تاریخی و عرفانی در ایران معاصر هستند که ساحت فرهنگ و پژوهش‌های ادبی- فرهنگی را تحت تأثیر قرار داده‌اند. زرین کوب در مقام نویسنده متفکر با تلفیق خردورزی و ذوق فرهنگی، تاریخ و فلسفه و اندیشه ایرانی را در قالب نظامی نشانه‌ای باز می‌آفریند. این نظام نشانه‌ای، دربرگیرنده شبکه‌ای منسجم از رمزگان‌های زبانی، فرهنگی، تاریخی و اسطوره‌ای است که در هر اثر، معنایی خاص می‌یابد؛ از همین رو مطالعه آثار زرین کوب با دید نشانه‌شناسی، کلید فهم عناصر فرهنگی تاریخ ایران است.

اغلب آثار زرین کوب مشتمل بر سه قلمرو گفتمانی عمده است: گفتمان تاریخی، گفتمان معرفتی و گفتمان فرهنگی که در هر یک، نشانه‌هایی چون «ایران»، «دین» و «فرهنگ» به‌عنوان دال‌های مرکزی، به اشکال مختلف بازنمایی شده‌اند که در مطالعه بیشتر مدلول‌ها، نظام گفتمانی منسجمی از نشانه‌ها را پیش‌روی ما می‌گشاید. مسئله اساسی جستار حاضر این است که زرین کوب چگونه با بهره‌گیری از نشانه‌های ایران، دین و فرهنگ، جهان معنایی خاصی از فرهنگ ایرانی - اسلامی را در ساحت‌های گوناگون اندیشه‌خویش بازتولید می‌کند. در ادامه تلاش می‌کنیم گفتمان‌هایی که در آثار زرین کوب شکل گرفته و نظامی نشانه‌ای را بنیاد نهاده‌اند، کشف و دسته‌بندی نمائیم و رابطه میان نشانه‌ها و دال‌های مرکزی و در عین حال متمایز سه گفتمان عمده تاریخ، عرفان و فرهنگ را بازنمائیم و نیز این که چه تقابل‌ها و دلالت‌های فرهنگی در ساختار گفتمانی آثار او تولید معنا می‌کنند.

گفتنی است این جستار بر این فرضیه مبتنی است که محور اصلی پیوندساز میان این گفتمان‌ها، برساخت معنایی «ایرانی‌بودن در نسبت با معنویت اسلامی» است؛ چه اندیشه زرین کوب هیچ‌گاه از این دو وزنه تهی نیست؛ «ایرانی‌بودن» خود به‌عنوان دالی مهم، در گستره تاریخ دچار تحولاتی عمده شده و نسبت‌ها و تقابلاتش با عناصر دیگر برسازنده فرهنگ، نظام گفتمانی مجزایی را شکل داده است. به دنبال پذیرش این فرضیه، شبکه‌ای از رمزگان‌ها در آثار زرین کوب قابل شناسایی و تفکیک است که میان گذشته تاریخی، اندیشه ایرانی و تجربه دینی پیوند برقرار می‌کند. در نهایت امر، نشانه‌های محوری چون ایران، دین، خرد و ... به عنوان دال‌های تهی شناخته شده و معنای حول آن‌ها در بافت فرهنگی مشخص تفکیک می‌شوند.

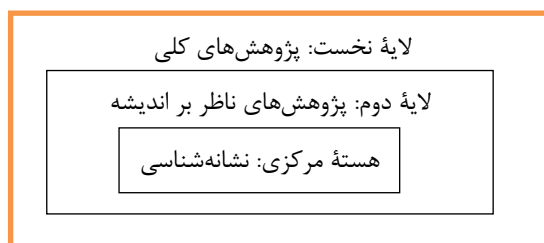
روش پژوهش

این جستار با علم به اینکه، هنوز پژوهشی نظام‌مند آثار زرین کوب را از منظر گفتمان‌های نشانه‌ای تحلیل نکرده، این مهم را با روش تحلیلی- توصیفی و با تکیه بر تحلیل کیفی نشانه‌ها و ساختارهای گفتمانی واکاویده است. واحد تحلیل در این پژوهش، متن و رمزگان‌های زبانی- فرهنگی در آثار عبدالحسین زرین کوب است. چهارچوب تحلیلی این جستار نیز در سه بخش اجرا شده است: نخست، تحلیل گفتمان تاریخی با تکیه بر آثار تاریخی زرین کوب مانند دو قرن سکوت و غیره؛ دودیکر، تحلیل گفتمان معرفتی با تکیه بر آثار عرفانی مثل پله پله تا ملاقات خدا و غیره؛ سدیگر، تحلیل گفتمان فرهنگی ادبی با تکیه بر آثار پژوهشی ادبی مانند از کوچه زندان و غیره. در کل روش پژوهش این جستار، تحلیل کیفی گفتمان با رویکرد تلفیقی است؛ بدین معنا که در سطح نخست، دال‌های مرکزی هر متن شناسایی شده و بر اساس نظریه لاکلاو و موفه، روابط هم‌ارزی و تفاوت میان آن‌ها بررسی می‌شود؛ سپس با تکیه بر مفهوم «سمیوسفر» لوتمان، تعامل میان متون و نظام‌های فرهنگی در درون فضای فرهنگی ایران تحلیل می‌گردد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری اعم از مقاله و کتاب به تحلیل اندیشه زرین کوب و آثار وی. از جنبه‌های گوناگون پرداخته‌اند. هر کدام، به صورت جسته و گریخته در باب اندیشه‌ها و گفتمان‌های منعکس شده در آثار زرین کوب بحث کرده‌اند، اما تا

کنون به پژوهشی برنخوردیم که با رویکرد تلفیقی، نخست، دال‌های مرکزی هر متن شناسایی کرده و بر اساس نظریهٔ لاکلاو و موفه، روابط هم‌ارزی و تفاوت میان آن‌ها بررسی نموده باشد و نیز با تکیه بر مفهوم «سمیوسفر» لوتمان، تعامل میان متون و نظام‌های فرهنگی را در درون فضای فرهنگی ایران بررسی کرده باشد. اگر بخواهیم شمای کلی از پیشینهٔ پژوهش‌هایی که به زرین کوب پرداخته، به صورت لایه‌ای ترسیم کنیم با این نمودار مواجه می‌شویم:

لایهٔ نخست، پژوهش‌هایی که به شناخت عبدالحسین زرین کوب، اندیشه‌ها و آثارش پرداخته‌اند: کتاب‌ها: کتاب‌هایی که مستقلاً به زرین کوب و آثار و اندیشه‌هایش پرداخته باشند زیاد نیستند، اما می‌توان به یادنامه‌ای اشاره کرد شامل مجموعه مقالاتی در حوزهٔ زرین کوب پژوهی که به حوزه‌های کلی اندیشه و آثار و فعالیت‌های زرین کوب پرداخته‌اند: *سرباز علم، سرباز فرهنگ (یادنامهٔ عبدالحسین زرین کوب)*، (۱۳۸۳)، به سعی محمدجواد حق شناس. این یادنامه شامل یک مقدمه و ۱۹ مقاله در موضوعات علمی - پژوهشی گوناگون در باب آثار و اندیشه‌های زرین کوب به قلم متفکران و صاحب نظران ادبیات و فرهنگ است. برخی از این مقالات به طور خاص به بررسی اندیشه‌های حاکم بر قلم زرین کوب نیز پرداخته‌اند که به عنوان پیشینهٔ پژوهشی مورد توجه است. در میان این مقالات، هم‌چنان مقاله‌ای که منحصرأً به نشانه‌شناسی گفتمان‌ها بپردازد دیده نمی‌شود؛ هرچند طرح موضوع اندیشه‌ها و گفتمان‌ها، راه پژوهش و طرح جستار حاضر را پایه‌ریزی می‌کند که از این منظر حائز اهمیت است. از دیگر آثاری که به طور کلی به زندگی و آثار عبدالحسین زرین کوب پرداخته‌اند، *سرگذشت‌نامه‌هایی هستند از جمله: زندگی‌نامهٔ دکتر عبدالحسین زرین کوب* (۱۳۸۹)، به قلم مژگان آرام‌الا که توسط انتشارات پلک منتشر شده است. و دیگری کتابی است که تحت عنوان *زرین کوب* (۱۳۸۸) به قلم عزت‌الله الوندی که توسط انتشارات مدرسه به چاپ رسیده است. این کتاب‌ها به خودی خود برای پژوهش حاضر پیشینهٔ وافیه به مقصودی ارائه نمی‌کنند؛ اما از جهت پرداختن به اندیشهٔ زرین کوب در لایهٔ نخست پیشینه‌شناسی درخور توجه هستند.

یکی دیگر از منابعی که به آثار ادبی زرین کوب پرداخته پایان‌نامه‌ای است از بتول رضایی به نام *بررسی و تحلیل آثار ادبی دکتر عبدالحسین زرین کوب* که سال ۱۳۸۴، در دانشگاه بوعلی سینای همدان به راهنمایی علی محمدی دفاع شده است. علت اهمیت این پایان‌نامه، وجود ریشه‌های فراوان گفتمان معرفتی در میان آثار ادبی زرین کوب است. مقالات: مقالات بسیاری دربارهٔ زرین کوب و آثارش نگاشته شده که به موضوع جستار حاضر ارتباطی مستقیم ندارد و لذا از ذکر همهٔ آن‌ها درمی‌گذریم. این دسته از مقالات، از جنبه‌های گوناگونی چون زبان و زبان‌شناسی، بلاغت و ساختار ادبی آثار به نوشته‌های زرین کوب پرداخته‌اند.

شایان ذکر است که سخن‌رانی‌هایی نیز در باب زرین کوب، شرح احوال و اندیشه‌هایش ایراد شده که از جملهٔ آن‌ها می‌توان به «نگاهی به آثار عبدالحسین زرین کوب» در گفتگو با احمد ابومحبوب به تاریخ ۱۳۹۴.۶.۲۴ اشاره کرد که متن آن در وب‌سایت مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی به آدرس <https://www.cgie.org.ir> موجود است.

لایهٔ دوم، پژوهش‌هایی که صرفاً به اندیشه‌ها و گفتمان‌های رایج او در آثارش پرداخته‌اند (لایهٔ دوم) از جمله: مقالهٔ «دو تأویل از یک تمدن: بازخوانی دو اثر از عبدالحسین زرین کوب؛ دو قرن سکوت و کارنامهٔ اسلام» به قلم اصغر (سیاوش) شوهانی، منتشر شده در نشریهٔ تاریخ و تمدن اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، شماره ۱۰، صص ۱۵۷-۲۰۰. این مقاله به طرح و تحلیل یک اندیشهٔ محوری در دو اثر تاریخی زرین کوب پرداخته است. ارزش این مقاله از آن جهت

است که گفتمان تاریخی را در مرکز توجه قرار داده و با رویکرد هرمنوتیک، یک اندیشه را در دو اثر تحلیل کرده است. هر چند مجدداً به نشانه‌شناسی نپرداخته است. مقاله «انحطاط ایران در تاریخ‌نگاری عبدالحسین زرین‌کوب با تکیه بر جبرگرایی و خردستیزی» به قلم منوچهر محمدیوسفی، به جنبه‌های دیگری از اندیشه و گفتمان فرهنگی زرین‌کوب اشاره دارد. در این مقاله نیز، با این که محوریت گفتمان فرهنگی با رمزگان ایران است، اما نشانه‌شناسی صورت نگرفته است. این مقاله در نشریه تاریخ‌پژوهی به سال ۱۳۹۷، شماره ۷۳، صص ۱۳۰-۱۶۶ منتشر شده است. مقاله دیگری از همین نویسنده با عنوان «مؤلفه‌های انحطاط ایران در اندیشه عبدالحسین زرین‌کوب با محوریت بی‌تسامحی و یونانی‌مآبی» که در نشریه تاریخ‌پژوهی به سال ۱۳۹۶، شماره ۷۱، صص ۹۳-۱۳۶ منتشر شده است. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد زرین‌کوب به‌عنوان تاریخ‌شناس و تاریخ‌پژوه با معرفی مؤلفه‌هایی چون «بی‌تسامحی فکری و عقیدتی» و «یونانی‌مآبی» در نظر دارد مسئله «انحطاط تاریخ ایران» را آسیب‌شناسی کند و برای آن‌ها نقش و تأثیر بنیادین قائل شود. این مقاله از جهت مرکز قرار دادن گفتمان تاریخی ایران اهمیت دارد، اما هم‌چنان خبری از نشانه‌شناسی در آن نیست.

لایه سوم، پژوهش‌هایی که به نشانه‌های رایج و نشانه‌شناسی آثار زرین‌کوب پرداخته‌اند (هسته مرکزی)، متأسفانه در میان مجموعه مطالعات مرتبط با اندیشه زرین‌کوب دیده نشد. بنابراین، جستار حاضر از دو جهت دارای نوآوری و حائز اهمیت است: نخست، رویکرد میان‌رشته‌ای و تلفیق نظریات نشانه‌شناسی گفتمان و نشانه‌شناسی فرهنگی؛ رودیگر، جامعیت موضوع و تحلیل سه ساحت اندیشگانی (فرهنگ، تاریخ و اندیشه معرفتی) در آثار زرین‌کوب در چهارچوب واحد نشانه‌ای - گفتمانی.

چهارچوب نظری پژوهش

آثار زرین‌کوب تنها متون تاریخی، ادبی یا عرفانی نیستند؛ بلکه پدیدآورنده فضاهایی گفتمانی - نشانه‌ای هستند که در آن‌ها معنا، هویت فرهنگی و نظام‌های نشانه‌ای شکل می‌گیرد. برای تحلیل این آثار نیز تنها توجه به محتوای تاریخی یا سبک زبانی کافی نیست؛ زیرا زرین‌کوب در لایه‌های مختلف نوشته‌های خود، معنا را از خلال شبکه‌ای از نشانه‌ها و رمزگان فرهنگی، تاریخی و معرفتی تولید می‌کند. برای تحلیل و اثبات این مهم، نیازمند چهارچوبی هستیم که هم «بافت فرهنگی و نشانه‌ای» و هم «سازگار شکل‌گیری معنا» را تبیین سازد. از همین‌رو، چهارچوبی تلفیقی از دو نظریه اصلی اختیار کردیم: «نظریه گفتمان لاکلاو و موفه»^۱ و «نظریه گفتمان فرهنگی (سپهر نشانه‌ای) یوری لوتمان»^۲. از رهگذر این دو زمینه نظری و ظرفیت‌های پژوهشی‌ای که برای پژوهشگر فراهم می‌آورد، می‌توان ساختاری دقیق از گفتمان‌ها، نشانه‌ها، دال‌ها، دال‌های مرکزی، مرزها و فرآیندهای تولید معنا و اندیشه در آثار زرین‌کوب ترسیم کنیم. نظریه لوتمان بستر فرهنگی تولید معنا را می‌کاود درحالی که نظریه لاکلاو و موفه سازگار درونی دال‌ها، تقابل‌های گفتمانی و نحوه تثبیت یا شناوری معنا را تبیین می‌کند. ترکیب این دو نظریه، موجب می‌شود که آثار زرین‌کوب نه فقط به‌عنوان متون ادبی یا تاریخی، بلکه به‌عنوان میدان‌هایی از رقابت گفتمانی و ترجمه فرهنگی فهم شوند.

نخست، نظریه گفتمان لاکلاو و موفه: این نظریه از رویکردهای مهم پسا ساختارگرایانه تحلیل گفتمان است که نخستین بار توسط زوج گفتمان‌ساز - ارنستو لاکلاو^۳ و شانتال موفه^۴ - در کتاب *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی* مطرح شد که از منابع تأثیرگذار در جریان اندیشه‌ای است که با عنوان مطالعات فرهنگی می‌شناسیم. این نظریه گفتمان را نه به عنوان بازتابی از واقعیت، بلکه به مثابه مجموعه‌ای از روابط دلالتی تعریف می‌کند که معنا از طریق آن‌ها تثبیت می‌شود. این نظریه بر سیالیت معنا، منازعه دائمی بر سر تثبیت دال‌ها و نقش زبان در تولید واقعیت اجتماعی تأکیدی ویژه دارد. در این نظریه

1. Discourse Theory of Laclau & Mouffe
2. Semiosphere Cultural Theory of Jori Lotman
3. Ernesto Laclau
4. Chantal Mouffe

هیچ معنا، هویت، یا حقیقتی ثابت نیست؛ بلکه معنا در فرآیند مفصل‌بندی‌های گفتمانی میان دال‌ها شکل می‌گیرد. انتخاب این نظریه برای تحلیل نشانه‌های گفتمانی در آثار زرین کوب، به دو دلیل است: نخست، این نظریه رویکردی میان‌رشته‌ای دارد؛ دودگر، در متون فکری و سپهر اندیشگانی زرین کوب، این پویایی نشانه‌ای و گفتمانی دیده می‌شود. زرین کوب نه تنها به بازسازی تاریخ فرهنگی در آثارش می‌پردازد، بلکه شبکه‌ای از گفتمان‌های متقابل درباره «ایران»، «اسلام»، «تجدد»، «عرفان» و «دانش» مفصل‌بندی می‌کند.

بر اساس دیدگاه لاکلاو و موفه، زبان تنها وسیله بازنمایی واقعیت نیست؛ بلکه خودِ واقعیت اجتماعی از طریق زبان زاده می‌شود. این مفهوم کلیدی را تا حدودی متأثر از پدیدارشناسی هوسرل است. هوسرل، به تمایز میان رسوب و بازفعال‌سازی معتقد بود؛ او می‌گفت: «مقولات نظری رسوب‌یافته مقولاتی هستند که اعمال، نهاد اصلی‌شان را پنهان می‌کنند؛ در حالی که برهه بازفعال‌سازی، این نهادها را از نو مرئی می‌کند» (لاکلاو و موفه، ۱۴۰۰: ۸)؛ پس لاکلاو و موفه با نظریه خود مفاهیم رسوب‌کرده را دوباره فعال می‌کنند و آن‌ها را از وضعیت بدیهی‌شدگی بیرون می‌کشند تا نشان دهند این مفاهیم چگونه در میدان‌های گفتمانی شکل گرفته‌اند. در آثار زرین کوب نیز زبان تاریخ و فرهنگ، نه صرفاً گزارشگر رویدادها، بلکه بازآفریننده معنا و ارزش است. به عنوان نمونه، او در دو قرن سکوت، سکوت ایرانیان را نه به منزله «فقدان»، بلکه به منزله «دال گره‌گاهی (مرکزی)» نوع خاصی از هویت فرهنگی را تفسیر می‌کند؛ یعنی لحظه «بازسازی درونی ملت» که در گفتمان‌های تاریخی و فرهنگی و دینی متبلور می‌شود. این رویکرد با نگرش نظری لاکلاو و موفه هم‌راستاست؛ چرا که معنا را داده شده تصور نمی‌کند، بلکه ساخته شده در شبکه‌های متفاوت گفتمانی و در خلال حذف‌ها و طردها می‌داند. همین موضوع است که اساساً نشانه‌های گفتمانی را در نظام اندیشگانی افراد در دوره‌های مختلف، از یکدیگر متمایز می‌کند. در این نظریه، دال^۱، اشخاص، مفاهیم، عبارات و نمادهایی انتزاعی یا حقیقی هستند که در چهارچوب‌های گفتمانی خاص، بر معانی خاصی دلالت می‌کنند. معنا و مصداقی که یک دال بر آن دلالت می‌کند، مدلول^۲ نامیده می‌شود. برای مثال در آثار زرین کوب، با توجه به گفتمان‌های متنوع، دال‌ها و مدلول‌های متعدد و گوناگونی قابل شناسایی است (کسرای و شیرازی، ۱۳۸۸). دال گره‌گاهی یا مرکزی^۳ نیز در این نظریه، به شخص، نماد یا مفهومی می‌گویند که سایر دال‌ها حول محور آن جمع و مفصل‌بندی می‌شوند (همان). در واقع، دال مرکزی سایر نشانه‌ها را تثبیت می‌کند و به عنوان مرکز معنایی عمل می‌کند. دال مرکزی، معناهای پراکنده را به یک نظام هویتی متصل می‌کند. هم‌چنین، دال تهی^۴ دالی است که فاقد معنای ثابت است و ظرفیت جذب معناهای متفاوت را دارد. دال تهی نشان از امری غایب دارد. وجود این دال‌های تهی، عامل ایجاد گفتمان‌هاست؛ چرا که آن‌ها در جایگاه دال‌های مرکزی می‌نشینند و معناهای جدید را جذب می‌کنند. در این نظریه، دال شناور^۵ دالی است که معنای ثابت ندارد؛ مدلول‌های متفاوت دارد و میان گفتمان‌های متفاوت، معناهای متفاوت می‌یابد (همان‌جا).

با استفاده از این نظریه، در تحلیل آثار زرین کوب می‌توانیم بفهمیم مؤلف چگونه از طریق گزینش واژگان و ساخت تقابلهای معنایی مسلط از فرهنگ، تاریخ و معرفت می‌سازد و در کدام قسمت‌ها متن امکان بازتعریف معنا را باز می‌گذارد. با کار بست این نظریه می‌توان دال‌های مرکزی و تهی را شناسایی کرد و نشان داد که چگونه گفتمان‌ها بر اساس این نشانه‌ها، در آثار زرین کوب شکل گرفته است.

دودگر، نظریه نشانه‌شناسی فرهنگی یوری لوتمان: یوری لوتمان، در چهارچوب مکتب تارتو - مسکو، فرهنگ را نظامی از نشانه‌ها می‌داند که در آن معنا از طریق روابط درونی رمزگان‌ها و مرزهای میان آن‌ها شکل می‌گیرد. از منظر لوتمان، فرهنگ عبارت است از اطلاعات غیر وراثتی و ابزاری به منظور سازماندهی و گفتگو (یا ارتباط) (لوتمان، ۱۹۹۰: ix). هم‌چنین، وجود دو مؤلفه است که فرهنگ را تعریف می‌کند: نخست، فرهنگ حاوی اطلاعات است؛ و دوم،

1. Signifier
2. Signified
3. Nodal Point
4. Empty Signifier
5. Floating Signifier

این اطلاعات قابل تبادل و انتقال است (همان). نظر لوتمان در باب فرهنگ، زمینه‌ساز باور وی در کتاب جهان ذهن^۱ شد که هر فرهنگ دارای سمیوسفر^۲ است؛ یعنی فضایی کلی که همه فرآیندهای دلالتی درون آن اتفاق می‌افتند (همان). این فضا شامل شبکه‌ای از رمزگان‌های گوناگون است؛ دینی، تاریخی، هنری، سیاسی و... که در تماس یا تقابل با یکدیگر، معنا می‌آفرینند و فهم هر متن مستلزم بازسازی فضای نشانه‌ای خاص آن است. افزون بر این، او مفاهیمی چون مرز و ترجمه فرهنگی را برای توضیح نحوه انتقال معنا میان رمزگان‌ها مطرح می‌کند. مرزها در نگاه او، صرفاً جدایی‌گاه نیستند؛ بلکه مکان‌های پویایی هستند که فرهنگ از خلال آن‌ها خود را بازتولید می‌کنند. به طور مثال، مفاهیم نظریه لوتمان در این پژوهش، به این شکل عملیاتی می‌شود که سمیوسفر متن زرین کوب در دو قرن سکوت، «ایران پس از اسلام» است دارای رمزگان‌های دینی و ملی که معنا را در این سپهر نشانه‌ای، سازمان‌دهی می‌کند. مرز و ترجمه فرهنگی نیز محل برخورد دو رمزگان و تولید معنای تازه است؛ مانند تلاقی مفهوم ایران پیش از اسلام و ایران اسلامی. بدین ترتیب، لوتمان به ما این امکان را می‌دهد تا لایه‌های فرهنگی متن را شناسایی کرده و مرزهای تبادل معنا را آشکار کنیم. اما برای فهم سازکار تثبیت و نزاع معنایی درون همین فضا، کاربست نظریه لاکلاو و موفه ضروری است.

سدیگر، منطق تلفیق نظری: ترکیب نظریه لوتمان و لاکلاو/موفه، به‌منزله پیوند میان بستر فرهنگی و فرآیند گفتمانی است. در این تلفیق، نظریه لوتمان وظیفه بازشناسی و توصیف نظام نشانه‌ای و مرزهای فرهنگی را برعهده دارد. نظریه لاکلاو/موفه سازکار نزاع بر سر معنا و تثبیت موقت آن را تبیین می‌کند. به عبارت دیگر، لوتمان به «کجا و در چه زمینه‌ای معنا تولید می‌شود» می‌پردازد، و لاکلاو/موفه به «چگونه معنا شکل می‌گیرد و تثبیت می‌شود». پس به‌طور خلاصه، لوتمان نقشه فرهنگی متن را ترسیم می‌کند، و لاکلاو/موفه سیاست معنا درون آن نقشه را مشخص می‌سازد.

۵. تحلیل نشانه‌ای گفتمان‌های زرین کوب

وقتی تحلیل آثار زرین کوب، تنها به محتوای خبری یا تاریخی محدود شود، یکی از ابعاد مهم آن، یعنی نقش تولید معنا و شکل‌دهی گفتمان‌های فرهنگی نادیده می‌ماند. زرین کوب به‌عنوان یک متفکر جریان‌ساز، هم روایت‌گر تاریخ است و هم تولیدکننده رمزگان‌های فرهنگی؛ او با گزینش واژه‌ها، فضاهای گفتمانی مشخصی تعریف و مرزبندی‌های فرهنگی را بازتعریف می‌کند. برای تحلیل منظم و منسجم، بایسته است تقسیم‌بندی روشنی ارائه کرد تا هر دسته معرف و روشن‌کننده یک محور فرهنگی آثار زرین کوب باشد و دربرگیرنده چند اثر کلیدی او.

نخست، گفتمان هویت ملی با رویکرد بازسازی تاریخی: بحث هویت و ملت از بنیادی‌ترین مباحث علوم انسانی معاصر است، به‌ویژه، وقتی این موضوع به حوزه تاریخ‌نگاری و روایت‌های تاریخی کشیده شود. بحث از هویت، هویت ملی، و ملت همواره تازه است. هویت ملی، مانند هر پدیده اجتماعی دیگری با روایت‌های گوناگون به تصویر آمده است. از میان همه این روایات، احمد اشرف سه روایت عمده ارائه کرده است: نخست، روایت ملت‌پرستانه یا ناسیونالیسم رمانتیک که ملت را پدیدار طبیعی تاریخ می‌داند؛ دودیدگر، روایت مدرن و پست‌مدرن که ملت را پدیداری نوین ساخته و پرداخته دولت‌های ملی می‌داند؛ شدیگر، روایت تاریخی‌نگر که گسست بنیادین هویت ملی همه ملل، به‌ویژه ایران را با هویت گذشته آنان به استناد شواهد تاریخی نمی‌پذیرد (اشرف، ۱۳۸۷).

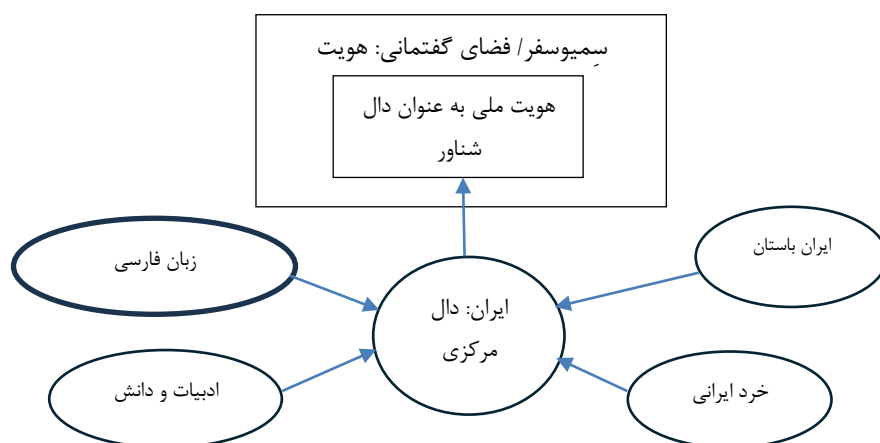
باتوجه به روایات متعددی که از این مفهوم وجود دارد، اندیشمندان و صاحب‌نظران در این فضای گفتمانی، یا به نقل از لوتمان، سمیوسفر هویت، دست به بازتعریف و بازسازی دال‌های این فضا زده‌اند. گفتمان هویت و ملت؛ یعنی مجموعه معانی، نشانه‌ها، روایت‌ها و ارزش‌هایی که یک متن یا مجموعه‌ای از متون فرهنگی برای تعریف «ما» تولید و ترویج می‌کند. در آثار تاریخی زرین کوب، به‌ویژه در کتاب‌هایی چون دو قرن سکوت یا روزگاران پرسش از بازسازی هویت ایرانی در نسبت با تحول تاریخی (ورود اسلام و یا استقرار حکومت‌های خارجی، فروپاشی مناسبات پیشین و درهم‌شکستن ساختارها، استمرار فرهنگی) به‌طور مداوم مطرح می‌شود. در این فضای گفتمانی، دغدغه اصلی

1. Universe of the Mind

2. Semiosphere

زرین کوب، مسئله «بازتعریف هویت ایرانی» است. او در زمانی می‌نویسد که گفتمان ملی‌گرایی ایرانی، سنت اسلامی و دغدغهٔ روشنفکری مدرن در حال برخورد و تداخل‌اند. به بیان نظری‌تر، او پیوسته در حال مفصل‌بندی دوبارهٔ دال مرکزی «ایران» است؛ دالی که نیروهای گفتمانی متفاوت می‌کوشند آن را به نفع خود مصادره به مطلوب کنند. از سوی دیگر، این تلاش نوعی ترجمهٔ فرهنگی ارزیابی می‌شود؛ چرا که زرین کوب در تلاش برای انتقال نشانه‌های کهن از حوزهٔ فرهنگی ایرانی به حوزهٔ مدرن است.

در *روزگاران*، زرین کوب تلاشی برای بازسازی سیر هویت فرهنگی ایران از دوران باستان تا امروز انجام می‌دهد. این کتاب خود یک سامانهٔ نشانه‌ای کلان است که در آن تاریخ نه روایت رویدادها، بلکه شبکه‌ای از معناهای فرهنگی است. او با مفصل‌بندی عناصر متکثر - اسطوره‌های ایران باستان، میراث اسلامی، تصوف و عقلانیت مدرن - دال مرکزی «ایران» و «فرهنگ ایرانی» را تثبیت می‌کند. این کار همان «پراکتیس هژمونیک»^۱ است: تلاش برای تثبیت معنا در میان نیروهای متکثر. این هژمونی از طریق کدهای متنی و نشانه‌ای قابل رصد است: واژه‌هایی چون خرد، دانش، تساهل، و معرفت به مثابهٔ نشانه‌های هسته‌ای فرهنگ عمل می‌کنند. در نمودار زیر، به‌طور خلاصه نحوهٔ شکل‌گیری گفتمان هویت ملی با رویکرد بازسازی تاریخ دیده می‌شود:

شکل ۱. فرآیند مفصل‌بندی و ایجاد گفتمان

اگر تمام ۲۸ فصل *روزگاران* را دقیق بررسی کنیم، انتخاب واژگان زرین کوب موجب پیدایش دو دستهٔ مجزا از بینش هویت‌سازی شده: دستهٔ نخست فصول نخستین تا میانی که هویت ملی را مساوی با ایران باشکوه دانسته و هرآنچه به این دوران مرتبط است را والا و در اوج دیده؛ و دستهٔ دوم فصول میانی تا پایانی که با انتخاب واژگان و ترکیباتی از قبیل عصر وحشت، افول یک عصر درخشان و ایران در بحران، عملاً موضوع هویت ملی را در عرصهٔ کشمکش «خود» و «دیگری» بازتعریف کرده است.

در *کارنامهٔ اسلام* زرین کوب همین فرآیند را در نسبت با «فرهنگ اسلامی» تکرار می‌کند. او این بار می‌کوشد میان «اسلام تمدنی» - که به‌طور گسترده در *بامداد/ اسلام* آن را به‌عنوان فضای گفتمانی منحصربه‌فرد معرفی می‌کند - و «اسلام معرفتی» تمایز بگذارد و نشان دهد که چگونه فرهنگ اسلامی در پیوند با ایران، حامل عقلانیت (خردورزی)، دانش، و زیبایی بوده است. یعنی، از طریق معرفی فرهنگ اسلامی - ایرانی به‌عنوان دالی شناور، گفتمانی را معرفی می‌کند که فضاهایی مجزا از یکدیگر داشته است و در نهایت سیمیوسفر هویت، با نشانگان و رمزگان‌های مجزا شناخته می‌شوند. در این‌جا گفتمان فرهنگی‌ای که زرین کوب معرفی می‌کند نه نفی سنت اسلامی است و نه تسلیم آن شدن؛ بلکه تلفیق و بازتولید نشانه‌های سنت در گفتمانی تازه است. این فرآیند همان ترجمهٔ بین‌فرهنگی لوتمان است: حرکت معنا از مرکز دینی به مرکز ملی.

دودیدگر، گفتمان تاریخی؛ معنا و گسست در روایت تاریخ: در سطح تاریخی، زرین کوب تاریخ را نه به عنوان بازنمایی گذشته، بلکه به مثابه عرصه‌ای قدرت‌مند برای گفت‌وگوی فرهنگی و مفصل‌بندی‌های هژمونیک می‌یابد. از دیدگاه نظریه گفتمان، تاریخ برای زرین کوب میدان مبارزه گفتمان‌هاست، نه مجموعه‌ای از داده‌های عینی. باید به این نکته اشاره کرد که تاریخ، روایت است و روایت تاریخ، خود یک متن باز نشانه‌ای است با قواعد رمزگذاری، تقابل و ترجمه درونی.

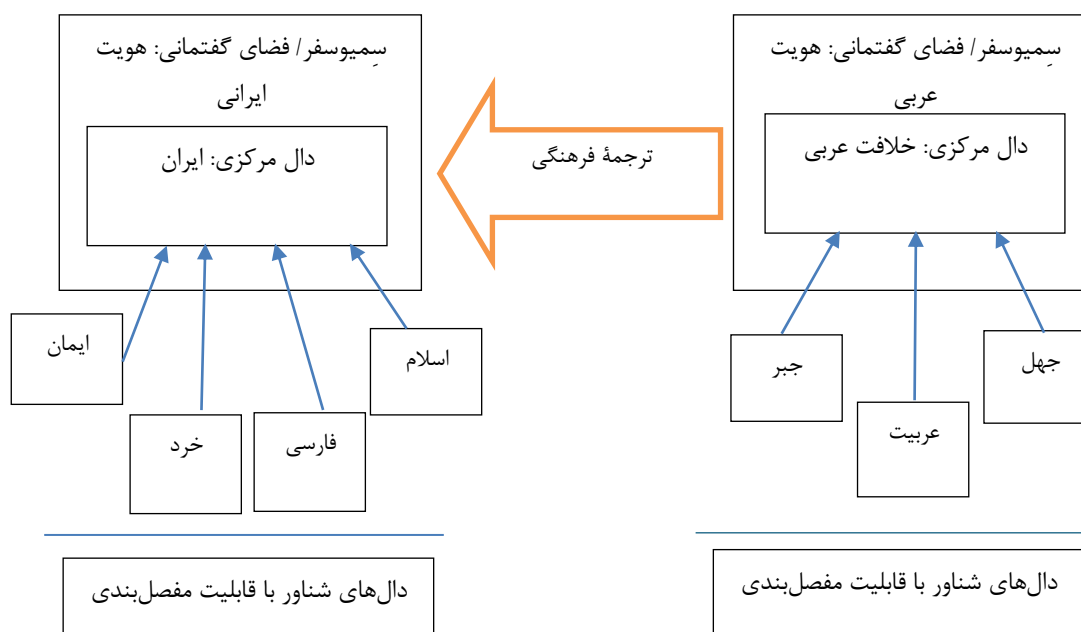
دو قرن سکوت؛ روایت گسست و احیا: در این کتاب، زرین کوب شکست سیاسی ایران پس از حمله عرب را در قالب گفتمان فرهنگی - تاریخی بازخوانی می‌کند. او در حال افشای گفتمان هژمونیک خلافت است که می‌کوشد دال «اسلام» را هم‌معنا با «سلطه عربی» کند. در مقابل، زرین کوب تلاش می‌کند دال جدیدی بسازد: «اسلام ایرانی». در این نقطه، فرآیند مفصل‌بندی ضد هژمونیک رخ می‌دهد: احیای گفتمان فرهنگی ایرانی در دل تاریخ سلطه. از دید نظریه لوتمان، دو قرن سکوت عرصه کشمکش میان دو سپهر نشانه‌ای است: نظام عربی - دینی (مرکز سلطه) و نظام ایرانی - فرهنگی (پیرامون). زرین کوب نشان می‌دهد چگونه عناصر پیرامونی (زبان فارسی، خرد و حکمت ایرانی) به تدریج در فرآیند ترجمه فرهنگی، خود به مرکز جدید معنا بدل می‌شوند. به تعبیر لوتمان، پیرامون، مرکز را بازنویسی می‌کند. این کتاب در لایه عمیق‌تر خود، تاریخ‌نگاری نیست؛ نوعی تأویل گفتمانی از سمیوسفر فرهنگی تاریخ ایران است. در این کتاب گفتمان‌های غالب را که با یکدیگر مدام در کشمکش‌اند، می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف. گفتمان شکست و هژمونی سلطه: دوره پس از فتح ایران توسط اعراب، به عنوان دوره بحران گفتمانی قابل بررسی است؛ جایی که دال مرکزی «ایران» دچار بی‌ثباتی می‌شود. گفتمان هژمونیک «خلافت» می‌کوشد نظم معنایی تازه‌ای بسازد که در آن «اسلام» دال مرکزی، و «ایران» دال پیرامونی و حاشیه‌ای است. در فصل‌های آغازین این کتاب، زرین کوب چنین تصویری از اوضاع به دست می‌دهد: با شکست ایران، نه تنها پادشاهی ساسانی از میان رفت، بلکه آن چه از آیین و فرهنگ و زبان ایرانی در آن روزگار برجای مانده بود نیز در معرض زوال افتاد (زرین کوب، ۱۳۹۲).

زرین کوب در این کتاب عمدتاً به برهم خوردن نظم نشانه‌ای اشاره می‌کند؛ همان چیزی که لوتمان آن را «بحران در ساختار سمیوسفر» نامیده است؛ یعنی مرزهای میان «خود» و «دیگری» به هم می‌ریزد و معناهای فرهنگی دچار آشوب می‌شوند.

ب. از گفتمان خاموشی تا بازسازی معنا: روایت زرین کوب در دو قرن سکوت روایت شکست باقی نمی‌ماند. در نیمه دوم کتاب، ملت ایران بازنمایی می‌شود که چگونه توانستند در همین خاموشی و سکوت، با حفظ عناصر نشانه‌ای خود (زبان، شعر، اسطوره، خرد) به بازسازی گفتمان فرهنگی خود بپردازند. او نشان می‌دهد که ایرانیان با استفاده از زبان فارسی و شکل‌دهی به نظام‌های معنایی نو (مانند تصوف) گفتمان تازه‌ای می‌سازند که هم اسلامی است و هم ایرانی. از منظر نظریه لوتمان، این فرآیند ترجمه فرهنگی از پیرامون به مرکز است؛ یعنی معانی‌ای که پیش‌تر در پیرامون و حاشیه قرار داشتند اکنون در مرکز نظام نشانه‌ای قرار می‌گیرند. فرهنگ همواره از طریق حاشیه‌ها خود را بازسازی می‌کند؛ لحظه بحران، نقطه زایش نو است (Lotman, 2009). زرین کوب دقیقاً این منطق را در ساختار روایی کتاب بازتولید می‌کند: در آغاز: شکست، در میانه: خاموشی، در پایان: احیای فرهنگ. این سه‌گانه دقیقاً منطبق با حرکت درون فرهنگی لوتمان است: گسست - سکوت - بازسازی.

در نمودار زیر، دال‌ها و فرآیند مفصل‌بندی و ترجمه فرهنگی را می‌توان دید:

شکل ۲. فرآیند مفصل‌بندی و ترجمه فرهنگی میان دو گفتمان متضاد

در نظام گفتمانی تاریخی زرین کوب، ایران به تدریج از یک دال تاریخی (هویت شکست خورده) به یک دال فرهنگی (هویت تداوم یافته) تبدیل می‌شود. از آن جا که هر متن تاریخی را می‌توان در حکم کدی برای سازمان‌دهی حافظه جمعی دانست، زرین کوب با بازنویسی تاریخ شکست، حافظه تاریخی و فرهنگی ایران را بازگذاری می‌کند. در نتیجه روایت تاریخی او واجد دو سطح است: سطح آشکار که شامل رویدادهای تاریخی است از جمله سقوط ساسانیان، سلطه اعراب و افول؛ و سطح پنهان: گفتمان تاریخی - فرهنگی شامل مفاهیم احیای معنا و بازیابی و استمرار هویت. این دو سطح، رابطه متن و فرامتن را به خوبی نشان می‌دهند. در پایان می‌توان گفت تاریخ برای زرین کوب ابزار بازتولید معنا و هویت در اکنون است؛ ابزاری گفتمان‌ساز. آثار تاریخی او در حکم روایت‌های حافظه‌ساز ملت‌اند.

سدیگر، گفتمان معرفتی: زرین کوب در میان تاریخ‌نگاران و اندیشمندان ایرانی، جایگاهی یگانه دارد: او نه تنها به بازخوانی تاریخ و فرهنگ ایران پرداخته، بلکه در آثارش کوشیده تا نظام دانایی ایرانی را نیز از درون توضیح دهد. او را می‌توان معمار یک نظام معرفتی دانست؛ نظامی که می‌کوشد دانایی ایرانی - اسلامی را در میدان تمدنی مدرن بازتعریف کند. آثار او در نگاه نخست، موضوعاتی ادبی یا تاریخی دارند، اما در لایه زیرین همگی حامل پرسشی بنیادین‌اند: «دانش چیست؟ راه کسب معرفت کدام است؟». زرین کوب با ورود به قلمروهای عرفان، تاریخ و نقد، به دنبال یافتن پاسخ برای همین پرسش است. او چه درباره حافظ بنویسد، چه مولانا و چه به طور کلی تصوف، همواره دغدغه معرفت و دانایی دارد. اندیشه زرین کوب در آثاری از جمله سرنی و پله پله تا ملاقات خدا، از تاریخ به شناخت گذر می‌کند؛ یعنی از روایت رویدادها به گفتمان معرفتی. زرین کوب در واقع به دنبال معرفتی نوعی هژمونی معرفتی ایرانی است: گفتمانی که در برابر معرفت مدرن غربی از یک سو، و معرفت سنتی بسته از سوی دیگر قرار دارد. او می‌کوشد میان عقل فلسفی، شهود عرفانی، و معرفت تاریخی مفصل‌بندی تازه‌ای برقرار سازد؛ همان فرآیندی که لاکلاو و موفه از آن با عنوان مفصل‌بندی گفتمانی معنا یاد می‌کنند. از سوی دیگر، آثار زرین کوب را در این حوزه، می‌توان بخشی از سمیوسفر فرهنگ ایرانی دانست؛ یعنی قلمرویی نشانه‌ای که در آن، انواع دانش (فلسفه، دین، عرفان) با یکدیگر در تعامل، تقابل و ترجمه‌اند. زرین کوب در این گفتمان، نقش یک مترجم فرهنگی را دارد که نظام‌های دالی گوناگون را به زبان معاصر بازنویسی می‌کند.

«گفتمان معرفتی» یعنی مجموعه دال‌ها، مفاهیم و قواعدی که در یک جامعه تعریف می‌کنند که: دانایی چیست؟ کدام شیوه شناخت معتبر است؟ چه کسی حق دارد معرفت تولید کند؟ غایت معرفت چیست؟ این پرسش‌ها محور

مهم و اساسی آثار زرین کوب‌اند. باتوجه به آرای لوتمان و نظریه فرهنگ و مرز معنا، هر فرهنگ سمیوسفری ست متشکل از شبکه‌ای از رمزگان‌های معناشناختی و مرز فرهنگ جایی ست که ترجمه و نوآوری رخ می‌دهد. اگر دانایی را حاصل اصطکاک مرز سنت و دیگری بدانیم، آثار زرین کوب در این حوزه معرفتی دقیقاً در همین مرز قرار دارد؛ مرز میان سنت عرفانی و مدرنیته، میان تاریخ و تجربه باطنی و میان عقل و شهود.

پس از تحلیل آثار اصلی زرین کوب، سه ساختار کلان گفتمان معرفتی متمایز ولی در تعامل و همبسته قابل تشخیص است:

سطح دانایی	اثر شاخص	دال مرکزی
معرفت شهودی	سرنی	عشق و شهود
معرفت سلوکی	پله پله تا ملاقات خدا	سلوک
معرفت عقلانی	نقد ادبی	عقل

این سه سطح، سه نوع معرفت مجزا نیستند؛ بلکه مراحل یک فرآیند معرفتی‌اند که به تدریج عقل و عشق را کنار یکدیگر می‌نشانند.

الف. سرنی؛ معرفت به مثابه عشق و فراق: دال مرکزی در این گفتمان، «نی/عشق» است؛ زرین کوب نی را از مولانا می‌گیرد و به آن کارکردی گفتمانی می‌دهد. نی در این گفتمان، انسان جدا افتاده، روح در تبعید و جوهر معرفت خواه را نمایندگی می‌کند. این تهی بودن دال، امکان هژمونیک شدن آن را فراهم می‌کند چرا که ظرفیت تملک معنای کل ساختار را دارد. تجربه معرفت به مثابه فراق در این گفتمان، یک محور قابل فرض است: فراق - طلب - وصال. شیوه دانایی در تحلیل این محور گفتمانی از فقدان آغاز می‌شود؛ فقدان که با حیرت همراه است و سالک را به حرکت وامی‌دارد و او سفر درونی به سوی حقیقت را آغاز می‌کند. پس معرفت مساوی با رهایی از جدایی است. نی در مرز دو نظام معنایی عمل می‌کند: نخست، در سمیوسفر فرهنگی - زبانی: متن مولانا، روایت تاریخی و ادبی؛ دودیدگر، در سمیوسفر عرفانی: ناله روح حقیقت طلب. زرین کوب معرفت را از تجربه باطنی به زبان فرهنگی ترجمه می‌کند؛ بنابراین «عشق» شیوه دانایی است، نه احساس.

ب. پله پله تا ملاقات خدا؛ معرفت به مثابه حرکت و تکامل عشق و عقل: در این گفتمان، دال مرکزی «پله» بوده و نماد نظام مند شدن معرفت و حرکت رو به بالا دانسته شده است. با توجه به گزینش این دال، معرفت را فرآیندی تدریجی درمی‌یابیم نه جهشی و عقل و عشق را در طول حرکتی صعودی مکمل یکدیگر می‌بینیم. در روایت زرین کوب از جایگاه عقل و عشق، عقل مدرسی، مولوی را دچار Dislocation می‌کند؛ شمس در این رویداد، نقش گسست معرفتی را ایفا می‌کند و در نهایت، ساختار معرفتی جدیدی با مفصل بندی عقل و عشق به وجود می‌آید. شمس، موجب تزلزل نظم معنایی و زایش هژمونی تازه است. سیر تکاملی معرفت را به طور خلاصه می‌توان در این نمودار مشاهده کرد:

آغاز	میانه	پایان
شیوه معرفت	تجربه زیسته	یگانگی با حقیقت
تعلیم مدرسی	عشق و سلوک	فنا و بقا
عقل نظری		

این همان مدل سازی فرهنگی معرفت نزد لوتمان است: دانایی = سفر در سمیوسفرها.

ج. نقد ادبی؛ معرفت به مثابه عقل انتقادی: در این گفتمان، دال مرکزی، عقل است. زرین کوب نقد را در سمیوسفری مطرح می‌کند که انتقاد و تحلیل جایگاهی متزلزل دارد؛ لذا نقد را ابزاری می‌داند برای کشف باطن متن،

فهم جهان متن، و خودشناسی فرهنگی که در نهایت امر منجر به ایجاد فضایی مهم در تحلیل و نظریه‌پردازی مبتنی بر معرفت می‌شود. عقل در این گفتمان ابزار سلطه نیست؛ بلکه عنصر زنده فرهنگ ایرانی است. زرین کوب در نقد ادبی دانایی غربی را تملک، و بازمفصل‌بندی بومی‌شده را ارائه می‌کند. عقل نقاد در خدمت روح فرهنگ ایرانی قرار می‌گیرد. در نظام‌سازی معرفتی زرین کوب در این سمیوسفر، روش، تعریف قواعد دانایی است که مرجعی معرفتی می‌سازد و *اقتدار/ دانایی* را نشان می‌دهد. در طی همین فرآیند است که زبان، نقد را از حاشیه به مرکز می‌آورد. به این ترتیب، عقل در گفتمان زرین کوب قدرت هژمونیک می‌یابد.

د. زرین کوب و معماری معرفت ایرانی-اسلامی: در نتیجه این تحلیل‌ها، درمی‌یابیم که زرین کوب با طراحی ساختاری که عشق و عقل را به گفت‌وگو می‌نشانند، یک گفتمان معرفتی بومی و در عین حال جهانی خلق می‌کند که ساحت‌های متنوعی دارد. ویژگی‌های این گفتمان را به‌صورتی که در زیر می‌بینیم می‌توان طبقه‌بندی کرد:

ویژگی‌های گفتمان	توضیحات
تلفیقی	سنت عرفان + روش عقلانی مدرن
تعاملی	نه طرد سنت، نه تقلید از دیگری؛ مجموعه‌ای در تعامل از سنت و مدرنیته
هژمونیک	ارائه یک الگوی منظم و منسجم از شیوه‌های رسیدن به دانایی ایرانی
زاینده	قابلیت تولید معنا در حوزه‌های جدید فرهنگی

زرین کوب با آثارش نشان می‌دهد که معرفت، حاصل تجربه زیسته، تأمل عقلانی و سنجش انتقادی است. دانایی در نظر او نه در انتزاع، بلکه در فرهنگ شکل می‌گیرد و معرفت حقیقی به خودفهمی تاریخی منجر می‌شود. در جمع‌بندی نهایی باید گفت دغدغه اصلی زرین کوب، معرفت است و همه آثارش به صورت‌های مختلف به این دغدغه پاسخ داده‌اند. سه دال مرکزی گفتمان معرفتی او عبارتند از عشق، عقل و سلوک که در یک فرآیند ارتباطی، به‌تدریج به هژمونی دانایی ایرانی تبدیل می‌شوند. او با حرکت در مرز میان فرهنگ‌ها، ترجمه فرهنگی معرفت را محقق می‌کند و با بازمفصل‌بندی دال‌های دانایی، ساختار گفتمانی جدیدی برای معرفت می‌سازد. در نتیجه، زرین کوب با ارائه چهارچوب اندیشگانی بسیار منسجم، دست به بازسازی نظام دانایی ایرانی در عصر مدرن زده و از این طریق، امکان گفت‌وگوی فرهنگی جهانی را فراهم کرده است. زرین کوب نه صرفاً پژوهشگر معرفت، بلکه تولیدکننده یک جهان معرفتی است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با هدف واکاوی نحوه تولید معنا و بازتولید هویت، تاریخ و معرفت در آثار عبدالحسین زرین کوب، چارچوبی تلفیقی مبتنی بر نشانه‌شناسی فرهنگی یوری لوتمان، و نظریه گفتمان لاکلاو و موفه را به‌کار بردیم. نتیجه مجموع تحلیل‌ها نشان می‌دهد که آثار زرین کوب را نباید صرفاً به‌عنوان متون تاریخی یا ادبی خواند؛ بلکه او در مقام یک سازنده گفتمان عمل می‌کند؛ یعنی با انتخاب رمزگان‌ها، ساخت تقابل‌ها، و معرفی دال‌های مرکزی/ تهی، شبکه‌ای از معنا می‌سازد که هم هویت جمعی را بازتولید می‌کند، هم امکان بازخوانی انتقادی را فراهم می‌کند. به بیان ساده‌تر، زرین کوب «متن‌های حافظه‌ساز و جریان‌ساز» تولید می‌کند که درون یک سمیوسفر کلان فرهنگی - که همانا ایران است - عمل می‌کنند. در قلب این سمیوسفر کلان، گفتمان‌های خاصی مدام در تعامل اند و طی این تعامل و رقابت‌ها، هژمونی‌های موقتی معنا شکل می‌گیرند. در جهت عینی‌سازی این مفهوم، باید در نظر داشت که اندیشه محوری زرین کوب که به‌عنوان سمیوسفر فعال در حال تولید است، «ایران» است. سمیوسفرها زنده و در جریان اند و به‌عنوان یک نظام باز فرهنگی، بستر ایجاد یا حذف گفتمان‌ها را فراهم می‌کند. در بستر سمیوسفر اندیشگانی زرین کوب، سه خرده‌نظام گفتمانی اصلی در تلاش اند تا هژمونی فعال تولید کنند: گفتمان هویتی، گفتمان تاریخی و گفتمان معرفتی.

درون این گفتمان‌ها - که به شکل خرده‌نظام زنده عمل می‌کنند - دال‌هایی در تعامل یا رقابت با هم جریان دارند که طی فرآیند مفصل‌بندی، هژمونی معنایی خاصی را حذف، و از طریق مرزها و ترجمه فرهنگی، هژمونی تازه‌ای را معرفی و برای سمیوسفر کلان، تثبیت می‌کنند. در بحث از گفتمان هویتی، با تحلیل روزگاران، دریافتیم که دال مرکزی ایران و هویت ایرانی است و دال‌های شناوری در جهت تثبیت هژمونی هویت ایرانی هستند و با مفصل‌بندی این عناصر متکثر - اسطوره‌های ایران باستان، میراث اسلامی، تصوف و عقلانیت مدرن - دال مرکزی «ایران» و «فرهنگ ایرانی» تثبیت شده است. در بحث از گفتمان تاریخی، دو قرن سکوت را مورد مطالعه قرار داده و دریافتیم که در نظام گفتمانی تاریخی زرین‌کوب، ایران به تدریج از یک دال تاریخی (هویت شکست‌خورده) به یک دال فرهنگی (هویت تداوم‌یافته) تبدیل می‌شود. در نتیجه روایت تاریخی او واجد دو سطح است: سطح آشکار که شامل رویدادهای تاریخی است از جمله سقوط ساسانیان، سلطه اعراب و افول؛ و سطح پنهان: گفتمان تاریخی - فرهنگی شامل مفاهیم احیای معنا و بازایی و استمرار هویت. و در گفتمان معرفتی زرین‌کوب، مشخصاً در سرنی، پله پله تا ملاقات خدا، و بخش‌هایی از نقد ادبی، دیدیم که معرفت نه تنها نتیجه استدلال، بلکه محصول تجربه زیسته و ترجمه فرهنگی نیز هست. زرین‌کوب از طریق مفصل‌بندی دال‌های اصلی سه محور معرفتی، جریان شکل‌گیری معرفت و دانایی ایرانی را نظام‌مند می‌کند و به بازسازی یک هژمونی معرفتی دست می‌زند که هم می‌تواند آموزه‌های عرفانی را مشروعیت بخشد و هم دامنه نقد عقلانی را حفظ کند. در نهایت نیز این پژوهش نشان می‌دهد که خوانش آثار زرین‌کوب از منظر گفتمانی و نشانه‌شناختی اثربخشی دوگانه‌ای دارد؛ از یک سو روشن می‌کند چگونه یک نویسنده فرهنگی می‌تواند حافظه جمعی را با تمرکز بر روی نشانه‌ها و روایت‌ها هویت، شکل دهد؛ و از سوی دیگر نشان دهد چگونه همین فرآیند تولید معنا همیشه ناپایدار است و جای بازخوانی و نزاع را باقی می‌گذارد. چیزی که برای فهم تاریخ تحول اندیشه در جوامع در حال تغییر حائز اهمیت فراوان است.

یادداشت‌ها:

- [۱]. «نخستین گام برای شکستن مرزهایی که دنیای دانش ترسیم کرده، تغییر این مرزها برای نفوذ و دگرپرسی بیشتر است».
- [۲]. ر.ک. دفاتر مهیار الدمشقی، آدونیس، بیروت: دارالساقی، ۲۰۲۰، ۱۵۶/۲.

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان به طور یکسان است.

تشکر و قدردانی

از داوران گرامی سپاسگزاریم.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- آرام‌الا، مژگان. (۱۳۸۹). *زندگی‌نامه دکتر عبدالحسین زرین‌کوب*، تهران: پلک.
- اشرف، احمد. (۱۴۰۴). *هویت ایرانی، از دوران باستان تا پایان پهلوی*، ترجمه حمید احمدی، تهران: نی.
- الوندی، عزت‌الله. (۱۳۸۸). *زرین‌کوب*، تهران: انتشارات مدرسه.
- حق‌شناس، محمدجواد. (۱۳۸۹). *سرباز علم، سرباز فرهنگ (یادنامه عبدالحسین زرین‌کوب)*، شیراز: چاغداش
- رضایی، بتول. (۱۳۸۴). بررسی و تحلیل آثار ادبی دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۹). *روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی*، تهران: سخن.
- _____. (۱۳۶۹). *کارنامه اسلام*، تهران: امیرکبیر.
- _____. (۱۳۳۰). *دو قرن سکوت*، تهران: انتشارات روزنامه مهرگان.
- _____. (۱۳۶۴). *سرنی، تهران: علمی*.
- _____. (۱۳۷۰). *پله پله تا ملاقات خدا*، تهران: علمی.
- _____. (۱۳۶۱). *نقد ادبی*، تهران: امیرکبیر.
- _____. (۱۳۶۴). *از کوچه زندان*، تهران: امیرکبیر.
- شوهانی، اصغر (سیاوش). (۱۳۸۸). دو تأویل از یک تمدن: بازخوانی دو اثر از عبدالحسین زرین‌کوب؛ دو قرن سکوت و کارنامه اسلام، *تاریخ و تمدن اسلامی*، شماره ۱۰، ۱۵۷-۲۰۰.
- کسرای، محمدسالار. پوزش شیرازی، علی. (۱۳۸۸). *نظریه گفتمان لاکلاو و موفه*، ابزاری کارآمد در فهم تبیین پدیده‌های سیاسی، *فصلنامه سیاست*، دوره ۳۹ (۳)، ۳۳۹-۳۶۰.
- لاکلاو، ارنستو. موفه، شانتال. (۱۴۰۰). *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی: به سوی سیاست دموکراتیک رادیکال*، تهران: ثالث
- محمدیوسفی، منوچهر. (۱۳۹۶). مؤلفه‌های انحطاط ایران در اندیشه عبدالحسین زرین‌کوب با محوریت بی‌تسامحی و یونانی‌مآبی، *تاریخ پژوهی*، شماره ۷۱، ۹۳-۱۳۶.
- _____. (۱۳۹۷). *انحطاط ایران در تاریخ‌نگاری عبدالحسین زرین‌کوب با تکیه بر جبرگرایی و خردستیزی*، *تاریخ پژوهی*، شماره ۷۳، ۱۳۰-۱۶۶.
- Lotman, Yuri. (2009). *Culture & Explosion*, Translated by Wilma Clark, Berlin: Walter de Gruyter
- (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture*, Translated by Ann Shukman, Indianapolis: Indiana University Press